

Михайло РОМАНЮК

кандидат історичних наук, завідувач відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9407-0066>

e-mail: rmv.lviv@gmail.com

[Рец.]: Історія УПА на Тернопільщині

[на]: Воляннюк С. Історія воєнної округи УПА «Лисоня».

Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2018. 328 с.

Уже майже 30 років історія українського визвольного руху середини ХХ ст. перебуває в полі зору українських науковців. Написані десятки книг, сотні, якщо не тисячі, наукових статей про різні аспекти цього феноменального явища в історії України та загалом Центрально-Східної Європи, розкрито тисячі псевдонімів народних месників, встановлено безліч конкретних фактів героїчної постави учасників Української повстанської армії (УПА) та збройного підпілля Організації українських націоналістів (ОУН). Широкій читацькій аудиторії доступні надзвичайно змістовні узагальнювальні праці з історії українського національно-визвольного руху тієї доби загалом¹ і чимало цікавих видань про його очільників зокрема².

¹ Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відп. ред.); авт. кол.: Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. Львів, 2007. 352 с.; Патриляк І. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939–1960 рр.): монографія. Київ: ВД АДЕФ-Україна, 2020. 712 с. + 64 с. іл.

² Веденеев Д. В. Одиссея Василия Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. Киев: К.И.С., 2007. 208 с.; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). Київ: ПП Сергійчук М. І., 2007. Т. 1. 640 с.; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1953). Київ: ПП Сергійчук М. І., 2007. Т. 2. 584 с.; Роман Шухевич – пластун. Юнацькі та молоді роки Головного Командира Української Повстанської Армії / упоряд. А. Сова. Київ; Львів; Івано-Франківськ, 2007. 168 с.; Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук – Головний Командир УПА. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. 80 с.; Романюк М. Петро Федун – «Полтава» – провідний ідеолог ОУН та УПА. Львів; Торонто: Видво «Літопис УПА», 2009. 128 с.; Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». Рівне: Видавець Олег Зень, 2009. 168 с.; Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України. Львів, 2008. Т. 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. 720 с., 16 с. іл.; Федун Петро-«Полтава». Концепція Самостійної України. Львів, 2013. Т. 2. Документи і матеріали / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. 896 с.; Ярослав Старух: Документи і матеріали / упоряд. В. Мороз. Київ; Торонто, 2012. 1008 с. (Літопис УПА. Нова серія. Т. 21); Осип Дяків-«Горновий»: документи і матеріали / упоряд. В. Мороз. Київ; Торонто, 2011. 1016 с. (Літопис УПА. Нова серія. Т. 17); Посівнич М. Степан Бандера. Дрогобич: Посвіт, 2018. 332 с. та ін.

Однак, незважаючи на широкий спектр доступної наукової та науково-популярної літератури з історії українського національно-визвольного руху 1940–1950-х років, спостерігається наявність у ній багатьох лакун, поверхове розуміння принципів існування його добре злагодженого механізму, який дав можливість протистояти окупантам понад 10 років. Тому актуальною залишається потреба комплексного дослідження історії УПА й оунівського підпілля, особливостей його функціонування, організаційної структури, форм і методів діяльності тощо. Реалізація цього задуму можлива лише за умови поглибленого та всебічного вивчення цієї сторінки історії України крізь призму макро- та мікроісторичних досліджень, що дасть первинний матеріал для глобальних узагальнень і встановлення реальних результатів боротьби за Українську самостійну соборну державу під проводом ОУН. Дослідження адміністративно-територіальних й організаційних одиниць УПА та збройного підпілля ОУН здатні заповнити наявні прогалини в розумінні процесів і явищ періоду Другої світової війни та повоєнних років, вийти на новий рівень підготовки узагальнювальних праць із політичної історії України вказаного періоду.

З огляду на зазначене, особливий інтерес викликають дослідження військово-територіальних одиниць УПА й адміністративно-територіальних та організаційних збройного підпілля ОУН, яких в Україні на сьогодні ще доволі обмаль. Серед відомих видань із цієї проблематики необхідно назвати фахові праці про діяльність ОУН та УПА на Житомирщині в 1941–1955 рр.³, монографії про Дрогобицьку⁴ й Золочівську⁵ округи та Карпатський край ОУН⁶. Не можна оминати увагою також стислий нарис історії Львівської воєнної округи (ВО) «Буг», який у вигляді вступу вміщений у 12-му томі «Нової серії» «Літопису УПА»⁷.

Саме тому значне зацікавлення серед наукової спільноти та ширшого кола читачів викликала поява друком у 2018 р. в тернопільському видавництві «Навчальна книга – Богдан» дослідження молодого, проте вже добре знаного серед фахівців із тематики українського визвольного руху історика Сергія Волянюка «Історія воєнної округи УПА “Лисоня”». У ньому на основі аналізу архівних документів, опублікованих джерел і наукової літератури вперше здійснено комплексне вивчення історії становлення й боротьби відділів повстанської армії на теренах військово-територіальної одиниці УПА – ВО 3 «Лисоня», яка здебільша співвідносилася з Тернопільською областю ОУН, а відтак – Подільським краєм ОУН.

³ Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2008. 308 с.

⁴ Ільницький В. Дрогобицька округа ОУН: структура і керівний склад (1945–1952 рр.). Дрогобич: Вимір, 2009. 368 с.

⁵ Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953): монографія. Львів, 2016. 608 с.

⁶ Ільницький В. Карпатський край ОУН в Українському визвольному русі (1945–1954): монографія. Дрогобич: Посвіт, 2016. 696 с.

⁷ Мороз В. Вступ. *Воєнна округа УПА «Буг»: Документи і матеріали. 1943–1952.* / упоряд.: В. Мороз, О. Вовк. Київ; Торонто, 2009. С. 9–38. («Літопис УПА. Нова серія. Т. 12, кн. 1).

У доробку автора чимало публікацій з історії ОУН та УПА на Тернопільщині, вже не кажучи про фахово впорядкований збірник повстанських документів про ВО 3 «Лисоня», який у 2012 р. вийшов у видавництві «Літопис УПА»⁸.

Представлене дослідження – результат захищеної в 2016 р. у Науково-дослідному інституті українознавства в Києві кандидатської дисертації на тему «Створення та діяльність воєнної округи УПА “Лисоня”»⁹.

Мету видання автор влучно означив у передмові до книги: «Ми ... прагнули подати лаконічну наукову розвідку, що побудована переважно на архівних документах і матеріалах. У книжці детально розповідається про внесок Організації Українських Націоналістів у розбудову воєнної округи, зокрема роботу військової (організаційно-мобілізаційної) референтури, формування збройних груп Української Народної Самооборони. Дослідження містить інформацію про поділ, структуру, чисельність та командний склад УПА, діяльність її відділів проти німецького і радянського режимів, а також проти польського підпілля. У ній також ідеться про процес розформування “Лисоні” як військово-територіальної одиниці повстанської армії та подальшу участь вояків УПА, членів ОУН і безпартійних патріотів у лавах збройного підпілля. Увесь пласт цього дослідження стосується територій, які охоплювала третя воєнна округа УПА “Лисоня”» (С. 5).

Монографія складається з переліку умовних скорочень, передмови, вступу, трьох тематичних розділів, висновків, документальних додатків і «посилань на джерела». При цьому потрібно зауважити, що, на мою думку, видається дещо зайвою наявність в одній книзі передмови (С. 5) та вступу (С. 6–12), які логічно було б об'єднати, адже актуальність теми та видання представлені і там, і там.

У вступі автор визначив актуальність дослідження, мету, об'єкт, територіальні та хронологічні межі, проаналізував історіографію проблеми й напрацювання попередників по темі, схарактеризував джерельну базу та її видову різноманітність і достовірність.

У першому розділі «Формування третьої воєнної округи УПА “Лисоня”» (С. 13–92) проаналізовано процес створення ВО 3 «Лисоня», її структуру, поділ та устрій. Розкрито організаційно-територіальний поділ підпілля ОУН, який існував у період функціонування ВО «Лисоня» на досліджуваній території (С. 14–24), висвітлено передумови створення УПА в Тернопільській області ОУН, зокрема особливості розгортання відділів УНС (Української народної самооборони) у регіоні, а відтак їхню реорганізацію у відділи УПА (С. 25–42). Окрема увага зосереджена на питанні структурної побудови й кадрового наповнення військового штабу ВО 3 «Лисоня» (С. 43–63). При цьому наголошено на проблемі «кадрового голоду», притаманного військовим штабам не лише «Лисоні», а й усіх теренів поширення УПА, а сама історія подана крізь призму значення окремих особистостей у розбудові керівних осередків УПА на Тернопільщині, людських доль як таких.

Прискіпливо автор віднісся і до відтворення військово-територіального устрою воєнної округи УПА «Лисоня» та структури повстанських відділів (С. 64–75). У книзі

⁸ Воєнна округа УПА «Лисоня». 1943–1952. Документи і матеріали / упоряд. С. Воляннюк. Київ; Торонто, 2012. 848 с. (Літопис УПА. Нова серія. Т. 20).

⁹ Воляннюк С. Б. Створення та діяльність воєнної округи УПА «Лисоня»: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Науково-дослідний інститут українознавства. Київ, 2016. 18 с.

детально, наскільки це дозволив зробити наявний джерельний матеріал, розкрито структуру ВО, підпорядкованих тактичних відтинків (ТВ), що вдало проілюстровано відповідними схемами та картосхемами (С. 69, 71, 72, 75). Автор наголошує, що військово-територіальний устрій ВО безпосередньо залежав від територіального поділу ОУН у регіоні та співвідносився з його територією.

Не залишилася поза увагою С. Волянюка і проблема підготовки підстаршинського складу та формування спеціальних військових одиниць у межах «Лисоні» (С. 76–92). Детально розкривши процес функціонування підстаршинських шкіл і різноманітних вишкільних осередків, особливості підготовки молодшого командного складу для відділів УПА й бойових підрозділів збройного підпілля ОУН, автор відзначив, що попри всі старання штабів та проводів ОУН різного рівня до кінця подолати проблему браку кадрів так і не вдалося.

Поза сумнівом, що широку читацьку аудиторію зацікавить інформація про спеціальні військові підрозділи та служби, які функціонували на теренах воєнної округи, зокрема використання радіозв'язку, кавалерії, артилерії тощо (С. 86–92).

У другому розділі «Військова та пропагандистська діяльність відділів УПА ВО 3 “Лисоня” у другій половині 1943–1944 рр.» (С. 93–180) дослідник розкрив функціонування та діяльність відділів УПА в період найбільшого розгортання, коли боротьбу вели численні відділи повстанської армії і самооборони за підтримки організаційної мережі та допомоги більшості місцевого населення. Особлива увага при цьому зосереджена на висвітленні бойової та пропагандивної діяльності відділів УПА, самооборонних кушових відділів (СКВ) на території Тернопільщини в час протидії нацистському окупаційному режиму. При цьому автор відзначає ту обставину, що на розгортання бойових підрозділів УНС, а відтак УПА в регіоні негативно вплинув факт тривалого перебування тут лінії німецько-радянський фронту і, відповідно, перенасичення терену фронтовими частинами ворога, що унеможливило організаційну діяльність теренової сітки ОУН та військових штабів.

Не оминув увагою автор і болючого питання польсько-українського конфлікту періоду Другої світової війни на теренах ВО «Лисоня», апогей якого припадає на 1944–1945 рр. (С. 120–145). При цьому дослідник акцентує на негативному впливі на міжнаціональні відносини в регіоні співпраці шовіністично налаштованих поляків спочатку з нацистськими спецслужбами, а відтак із радянськими репресивно-каральними органами, зокрема в лавах т. зв. винищувальних батальйонів.

Окремо дослідник розглядає початковий період протистояння повстанських загонів УПА на Тернопільщині радянській окупаційній владі, фронтові частини та каральні загоны якої остаточно заповнили регіон у липні 1944 р. (С. 146–180). При цьому наголошує на особливій активності повстанських відділів і груп восени 1944 р., коли було проведено численні бойово-пропагандивні рейди (як внутрішні (всередині території ВО), так і зовнішні (на терени сусідніх воєнних округ)), а також на значенні такого виду бойових операцій, як напади на районні центри, що особливо деморалізувало окупанта.

У третьому розділі «Завершальний етап військового спротиву відділів УПА ВО 3 “Лисоня” радянській репресивно-каральній системі» (С. 181–238) С. Волянюк основну увагу зосередив на висвітленні специфіки військової та пропагандивної діяльності відділів УПА в 1945–1946 рр. – у період т. зв. згоргання потуг повстанської армії в регіоні, зміни форм підпорядкованості відділів і підвідділів (С. 182–206).

В окремий параграф автор виділив питання «Розформування військових одиниць та переведення стрільців, підстаршин і старшин УПА в підпілля», акцентуючи на причинах цього явища, специфіці його поетапного проведення, яке розтягнулося на тривалий період (літо 1946 р. – початок осені 1947 р.), та наслідках – припиненні відкритого збройного повстанського протистояння тоталітарній системі та переході до підпільних форм боротьби.

Як доповнення історії воєнної округи УПА «Лисоня» історик в окремому підрозділі книги розкриває питання «Збройна боротьба підпілля ОУН (1947 – середина 1960-х рр.)», що виходить за хронологічні межі дослідження (1943–1947), хоча і вдало доповнює його, показуючи тяглість, тривалість і героїчність боротьби, долю значної кількості стрільців, підстаршин та старшин УПА, які після розформування повстанських відділів продовжили безкомпромісне протистояння більшовицькій окупаційній владі в лавах збройного підпілля ОУН.

У висновках (С. 239–248) С. Волянюк вказує на низку головних моментів в історії функціонування повстанських відділів на теренах ВО 3 «Лисоня» УПА-Захід. Серед основних: створення повстанської армії в регіоні стало можливим завдяки великій підготовчій діяльності організаційно-мобілізаційної (військової) референтури ОУН та постійній її підтримці й опіці; каталізаторами розгортання бойових підрозділів УНС стали оголошення мобілізації до дивізії СС «Галичина», рейд радянського партизанського з'єднання Сидора Ковпака в Карпати й антиукраїнська діяльність польського підпілля ОУН; військово-територіальна структура ВО співвідносилася з територією Тернопільської області ОУН / Подільського краю ОУН, а тактичних відтинків – з округами ОУН; регулярні повстанські відділи на терені воєнної округи ефективно вели боротьбу проти німецьких, польських і більшовицьких окупантів упродовж чотирьох років (від літа 1944 р. і до початку осені 1947 р.); максимальної чисельності УПА у воєнній окрузі досягла в серпні–жовтні 1944 р., коли нараховувала понад 24 сотні із приблизною загальною чисельністю 3 500–4 000 стрільців і командирів; на час початку демобілізації повстанських загонів, що припадає на травень–червень 1946 р., чисельність відділів УПА ВО 3 «Лисоня» становила близько 400 бійців, які після розформування влилися до лав збройного підпілля ОУН; організований спротив збройного підпілля ОУН тривав до 1952 р., тобто до загибелі всієї керівної ланки ОУН, а окремі осередки та групи месників діяли до початку 1960-х років.

Вагоме доповнення авторських текстів – велика кількість фотоілюстративного матеріалу, яким наскрізно засіяна майже кожна сторінка книги. Це – групові повстанські світлини, персональні фотографії діячів українського визвольного руху досліджуваних теренів, скани та фотокопії архівних документів і, зрештою, численні схеми та картосхеми. Не зайвим буде відзначити, що при макетуванні монографії фахівцям із видавництва треба було звернути увагу на розмір ілюстрацій, їхню якість і спосіб розміщення, адже, наприклад, більшість розміщених на полях книги замалого розміру і, відповідно, слабо читабельні, особливо групові.

Доволі цікавий підбір документів додатку до монографії (С. 249–298), які, очевидно, розраховані не так на інформаційне доповнення дослідження, як на ілюстрацію видової різноманітності джерел. При цьому, ймовірно, варто було давати більш зрозумілі для пересічного читача назви документів, адже, наприклад, навряд чи для сторонньої людини щось скаже псевдо «Остап». Мабуть, також можна стверджувати,

що додаток № 1 – це не витяг із наказу, а лише його вільний переказ оперативниками НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ).

Однозначно, виданню бракує науково-довідкового апарату – передусім, іменного та географічного покажчиків. Це значно б полегшило читачам роботу із книгою, адже швидкість і доступність пошуку необхідної інформації є дуже важливими в сучасному інформаційному просторі. Натомість наявний у монографії перелік умовних скорочень (С. 4), до якого здебільша віднесено використані аббревіатури, далеко неповний. Окрім наведених тут, у книзі використано значно більшу кількість скорочень, особливо в додатках, які, очевидно, знані вузькому колу фахівців-дослідників українського визвольного руху, натомість абсолютно невідомі пересічному читачеві. До прикладу, такі: ч. (С. 43), м/л (С. 254), НКВД, НКГБ, ППШ (С. 259), в.о. (С. 260), орг., моб., окр., ком., виш. (С. 263), стр., чот., заст., кулем. (С. 264), віст. (С. 265) та ін.

Попри низку висловлених застережень незмінним залишається той факт, що дослідження Сергія Волянюка комплексно висвітлює історію воєнної округи УПА «Лисоня», зроблене на високому фаховому рівні з використанням великої кількості джерельного матеріалу різного походження, і, що найважливіше, це – перша ластівка серед видань, присвячених окремим військово-територіальним одиницям УПА, якщо не брати до уваги названі на початку дослідження про структурні одиниці збройного підпілля ОУН.

Сподіваюся, поява історії УПА на Тернопільщині спонукатиме дослідників до розпрацювання інших воєнних округ, тактичних відтинків, відділів УПА тощо.

REFERENCES

1. Plynyskyi, V. (2009). *Drohobyska okruha OUN: struktura i kerivnyi sklad (1945–1952 rr.)*. Drohobych: Vymir [in Ukrainian].
2. Plynyskyi, V. (2016). *Karpatskyi kraj OUN v Ukrainському vyzvolnomu rusi (1945–1954): monohrafiia*. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].
3. Manzurenko, V., & Ishchuk, O. (2008). *Vasyl Kuk – Holovnyi Komandyr UPA*. Rivne: Vydavets Oleh Zen [in Ukrainian].
4. Marchuk, I. (2009). *Komandyr UPA-Pivnich Dmytro Kliachkivskyi-«Klym Savur»*. Rivne: Vydavets Oleh Zen [in Ukrainian].
5. Moroz, V. (2009). Vstup. In V. Moroz (Comp.), *Voienna okruha UPA «Buh»: Dokumenty i materialy. 1943–1952. Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 1, pp. 9–38). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
6. Moroz, V. (Comp.). (2011). *Osyp Diakiv-«Hornovyi»: dokumenty i materialy. Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 17). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
7. Moroz, V. (Comp.). (2012). *Yaroslav Starukh: Dokumenty i materialy. Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 21). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
8. Patryliak, I. (2020). *Iyzvolna borotba OUN y UPA (1939–1960 rr.): monohrafiia*. Kyiv: VD ADEF-Ukraina [in Ukrainian].
9. Posivnych, M. (2018). *Stepan Bandera*. Drohobych: Posvit [in Ukrainian].
10. Roman Shukhevych u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1940–1950). (2007). (Vol. 1). Kyiv: PP Serhiichuk M. I. [in Ukrainian].
11. Roman Shukhevych u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1940–1953). (2007). (Vol. 2). Kyiv: PP Serhiichuk M. I. [in Ukrainian].

11. Roman Shukhevych u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1940–1953). (2007). (Vol. 2). Kyiv: PP Serhiichuk M. I. [in Ukrainian].
12. Romaniuk, M. (2009). *Petro Fedun – «Poltava» – providnyi ideoloh OUN ta UPA*. Lviv; Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
13. Romaniuk, M. (2016). *Zolochivska okruha OUN u natsionalno-vyzvolnomu rusi (1937–1953): monohrafiia*. Lviv [in Ukrainian].
14. Romaniuk, M. (Ed.). (2008). *Fedun Petro – «Poltava». Kontseptsiiia Samostiinoi Ukrainy* (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
15. Romaniuk, M. (Ed.). (2013). *Fedun Petro-«Poltava». Kontseptsiiia Samostiinoi Ukrainy* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
16. Sova, A. (Comp.). (2007). *Roman Shukhevych – plastun. Yunatski ta molodi roky Holovnoho Komandyra Ukrainskoi Povstanskoj Armii*. Kyiv; Lviv; Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
17. Vedenieiev, D. V. (2007). *Odisseia Vasiliia Kuka. Voенно-politicheskii portret posledneho komanduiushcheho UPA*. Kyiv: K.Y.S. [in Russian].
18. Viatrovych, V. (Ed.). (2007). *Ukrainska Povstanska Armiiia. Istoriiia neskorenykh*. Lviv [in Ukrainian].
19. Volianiuk, S. (2016). *Stvorennia ta diialnist voiennoi okruhy UPA «Lysonia»* [Establishment and activities of the military district of the Ukrainian Insurgent Army «Lysonya»]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
20. Volianiuk, S. (Comp.). (2012). *Voienna okruha UPA «Lysonia». 1943–1952. Dokumenty i materialy. Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 20). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
21. Zhyliuk, V. (2008). *Diialnist OUN ta UPA na Zhytomyrshchyni u 1941–1955 rr.: monohrafiia*. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].